

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI

Prof. Dr. İsmail Ercüment KURAN'a

ARMAĞAN

Yıl XXVII/ 1-2

1989

ANKARA
1989

HAYRÂT KAVRAMI ÜZERİNDE BAZI DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Toplumlara kimliklerini kazandıran en önemli faktör, yine bu toplumlar tarafından yaratılan kendi kültür sistemleridir. Kültür sistemi, normlar, modeller, değerler, ideolojiler ve bilgiler bütünlüğünden ibârettir. Bu sistem, geniş mânâsı içinde, sadece dıştan gözlenebilen davranışları değil, fakat düşünceleri, duyguları, ihtiyaçları, arzuları... da ifâde eden beşerî davranış ya da insan hareketini yönlendirir ve kontrol eder. Değerler, bilgiler, fikirler ve semboller gibi kültür sistemine bağlı unsurların, aktörler ve gruplar arasındaki etkileşimlerden oluşan sosyal sistemi harekete geçirerek müşahhas olgular hâline dönüşmesi sonucunda müesseseler ortaya çıkar.¹

Bu perspektif içinde, Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine bir göz attığımız zaman, orada, bazı kültür değerlerinin, insanları harekete geçirerek sosyal sistemi nasıl etkilediğini ve bu etkileşme neticesinde bazı müesseselerin nasıl kurulduğunu açıkça görebileceğimiz en ilgi çekici örneklerden birisini, kökü çok eskilere gitmesine rağmen, yukarıda bahsettiğimiz ilişkiler ağı içerisinde varlığını değişik biçimlerde sürdürmüş olan vakıf müessesesi teşkil etmektedir.

XIX. asırdan günümüze kadar bu müessese hakkında bir çok araştırma yapılmıştır.² Ancak, meseleye genellikle hukukî açıdan yaklaşılmaması ve araştırmaların başlangıcında bütün dikkatlerin *vakıf* kavramı üzerine teksif edilmesi ve bu kelimenin özellikle Kur'an'da yer almaması yüzünden ısrarla müessesenin menşei üzerinde durulmuş; arapça bir kelime olan vakıf, durdurmak, alıkoymak mânâsına geldiği için, buradan hareketle, vakıf müessesesinin İslâm toplumlarında ekonomik potansiyelleri atıl duruma soktuğu ve bu toplumların iktisadî açıdan geri kalmalarına sebep olduğu tezi ileri sürülmüştür. Halbuki,

¹ Bu konuda daha detaylı bir tahlil için, bkz. B. Yediyıldız, "Türk kültür sistemi içinde vakfın yeri", *Vakıflar Dergisi* c. XX, Ankara 1988, s. 405-408.

² Bu araştırmalar için bkz. B. Yediyıldız, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VII / 2.

böyle bir yaklaşımla, vakıf müessesesinin, teknik bir deyim olarak *akar* kavramı çerçevesinde inceleyebileceğimiz sadece bir yönü ön plana çıkarılmış olmakta, böylece müessesenin bütünlüğü bozulduğundan ve asıl gayesi gözden uzak tutulduğundan ancak yanlış ve eksik sonuçlara ulaşılmaktadır. Söz konusu müessesesinin aslında daha, ağırlıklı ve daha önemli olan diğer cephesini *hayrât* kavramı temsil etmektedir. Her ne kadar sanat tarihçileri, biraz sonra göreceğimiz gibi birer hayrât olan eserler üzerinde sanat tarihi açısından bir hayli çalışma yapmışlarsa da, bildiğim kadarıyla, kültür sistemi ve sosyal sistem arasındaki ilişkileri açısından bu kavram üzerinde gerektiği ölçüde durulmamıştır. Dolayısıyla da, vakıf müessesesinin mâhiyeti tam olarak anlaşılamamıştır. İşte bu sebeple, bu incelemede, kültür ve sosyal sistemler arasındaki ilişkiler açısından hayrât kavramı üzerinde bazı açıklamalar yapılacaktır.

Nedir hayrât?

Hayrât kelimesinin kökü, arapça *hayr*, türkçe söylenişi ile *hayır*'dir. Hayrın müennesi *hayre*, onun da çoğulu *hayrât*'tır. Hayre, türkçede hemen hemen hiç kullanılmadığı hâlde, hayır ve hayrât kelimeleri, Osmanlılar döneminde olduğu gibi bugün de istisnâsız Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Türkler tarafından bilinir ve kullanılır. İyilik, in'am, ihsan, menfaat, uğur, saâdet mânâlarına gelen hayır kelimesi türkçede çok geniş bir kullanım alanına sâhiptir. Deyimlere ve atasözlerine geçmiştir. Sabah ve akşam vakti karşılaşılan insana "hayırlı sabahlar" veya "hayırlı akşamlar" dlenir. Yeni bir şeye sâhip olan kişiye, onu iyi günlerde kullanması dileğini ifâde etmek için "hayrını gör" denir. Görülen bir rüyâ veya beklenmedik bir olay "hayra yorulur". Din ve insanlık açısından övünülecek bir davranışta bulunursanız, "hayır işlemiş" olursunuz.³ Diğer taraftan, "hayır dile komşuna hayır gele başına"⁴ prensibi, sosyal ilişkileri yönlendiren Türk insanlık anlayışının atasözü haline gelmiş en önemli düsturlarından birisidir.

Deyim ve atasözlerinde, hayır kelimesiyle ifâde edilen iyi duygu, düşünce ve davranışların, nasıl müşahhas eserler hâline dönüştüğünü, ilk Osmanlı Kroniklerinde görüyoruz. Meselâ, Şükrullah'ın ifâdesiyle, Yıldırım Bâyezid Edirne'de, "kimsesizlere, yoksullara, bilginlere, şeyhlere -ister bay ister yoksul herkese- türlü yemekler verilmek üzere

3 Ö. Asum Aksoy, *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*, 4. bs., Ankara 1984, c. II, s. 716-717.

4 Ö. Asum Aksoy, *Aydın eser*, c. I, s. 254.

bir *dârü'l-hayr* yani hayır evi", ve daha sonra Bursa'da da "bir *dârü'l-hayr*, bir hastahâne, Ebû İshâkîhâne, iki medrese, bir câmi" yaptır mıştır.⁵

Metnin bağlamından anlaşılacağı üzere, burada yazar, *dârü'l-hayr* ile bedava yemek dağıtılan imâretleri kastetmektedir. Bununla birlikte, o dönemde, topluma herhangi bir hizmet sunma gayesiyle inşa edilmiş bütün binâlara *dârü'l-hayr* denildiğini görüyoruz. Zira aynı yazar, Bâyezid'in oğlu Çelebi Mehmed'den bahsederken şöyle diyor: O, Bursa'da, "ataları dedeleri gibi *dârü'l-hayr* yapılmasını buyurdu. Yaptılar. Hem câmi, hem hânkâh, hem de yoksullar evidir. Dârü'l-hayrın karşısında medrese buyurdu, yaptılar. ...İki *dârü'l-hayr*ın arasına bir kubbe yapılmasını buyurdu, kendileri dinlenmek için".⁶ Görülüyor ki, burada câmi, hânkâh ve medrese de *dârü'l-hayr* kapsamı içine girmektedir. İşte bütün bu hayır eserlerinin, binâlarının hepsine birden *hayrât* denilmektedir. Nitekim, Âşıkpaşazâde, eserinin bir yerinde Yıldırım Bâyezid'den şöyle bahsediyor: "Bâyezid Han Bursa'ya gldi. Binâ-yı hayrâta meşgul oldu. Câmi yaptı. Mukabilinde medrese ve şehir ucunda bir imâret ve yanında medrese ve bir tımarhâne ve zâviye-i Ebû İshâkiye yaptı".⁷ Bu metne göre, medrese, imâret tımarhâne ve zâviyenin de hayrâtтан sayıldığı anlaşılmaktadır. Acaba bu kavram başka neleri ifâde etmek için kullanılmıştır? Bu sorunun cevabını, İstanbul'daki câmi ve diğer eserlerden bahseden *Hadikatü'l-cevâmi*'den bazı kısa alıntılar yaparak vermeye çalışalım:

— Sinan Paşa câmiinin "havlusunda vâki' mekteb, ...Uluc Çelebi Hasan Paşa'nın hayrı'dır".⁸

— "Kasımpaşa'da Küçük Piyâle Paşa mescidi ve İstanbul'da Uzunçarşı başında Mercan çarşısı kurbunda vâki' sebîl ve fevkinde mekteb-i sıbyan dahî Paşa'nın hayrı'dır".⁹

— "Sadrazam Makbûl İbrahim Paşa'nın Eski Yağkapanı mescidinden başka, Selânik'de ...câmiî ile Kavala'da ve Hezergrad'da câmi'leri ve imâretleri ve sâir hayrâtları vardır".¹⁰

5 Şükrullah, *Behcetü'ttevârih* (Türkçeye çev. N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri* I, İstanbul, tarihsiz), s. 57.

6 Şükrullah, *Aynı eser*, s. 60-61.

7 Âşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Al-i Osman* (Atsız neşri, *Osmanlı Tarihleri* I, İstanbul, tarihsiz), s. 135.

8 Hâfız Hüseyin Efendi bin Hacı İsmâil el-Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, c. II, s. 21.

9 *Aynı eser*, c. II, s. 27.

10 *Aynı eser*, c. II, s. 39.

— “Topcular kârhanesinde döküm vaktinde *du'â hizmeti*, yevmiye kırk akçe ulûfe ile” Tophâne yakınındaki Karabaş Tekkesi’nde “şeyh olanlara meşrûttadır. Bu *hayra* ...Yusuf Efendi sebep olmuştur”.¹¹

— Çorlulu Ali Paşa, “kendi *hayrı* olan İstanbul’da Divanyolu’nda vâki’ câmi’-i şerîfinin mezaristanına defn olundu”.¹²

— Asma mescidi “karîbinde vâki’ çeşme nâzır-ı dârüssaâde Beşir Ağa’nın *hayr-ı cârîsidir*”.¹³

Daha binlercesini zıkr edebileceğimiz bu örneklerde de görüldüğü gibi, Osmanlı literatüründe, *duâ okumaktan* çeşme, mektep, câmi, mezarlık, kasr,¹⁴ kışla,¹⁵ han,¹⁶ iskele,¹⁷ hamam ve şadırvan¹⁸ ya pımına kadar insanların maddî ve manevî yararına hizmet eden her kuruluş, hayır veya hayrât kapsamına girmektedir. Vakfiyelerde¹⁹

11 Aynı eser, c. II, s. 62.

12 Aynı eser, c. II, s. 14.

13 Aynı eser, c. II, s. 8.

14 Galatasaray’ındaki bir *kasrın* içinde bir levhada asılı ve Bahri’ye âit uzunca bir şiirde şu beyitler geçmektedir:

“Bârek-Allah böyle bir âlt binâ *hayr-ı celil*
Kaldı Sultan Ahmed Han’ın cihanda yâdigâr
Ne sa’âdet böyle bir *hayra* delâlet eyleyüb
Sadr-ı âliden dahî kalsun bu güne bergüzâr”

Hadikatü’l-cevâmi’, II, s. 53.

15 *Hâdikatü’l-cevâmi’*, II, 65.

16 Bağdad vâlisi Ömer Paşa’nın Behrûz kalesi ile Bağdad arasında yaptırdığı büyük *hana* Nazmizâde’nin söylediği târih şiirinin son iki beyti şöyledir:

“Ribât-ı köhnedir bu, dâr-ı dünyâ her gelen göçer
Hemân bâkî cihânda böyle bir *hayrât-ı hâtur-hân*
Çıkub bir bende-i dâ’î didi bünyâdına târih

Binâ kıldı Ömer Paşa bu câyı fî sebilillâh”, *Hadikatü’l-cevâmi*, II, 75-76.

17 “Cennetmeân Sultan Abdulhamid Han hazretlerinin *hayrat’ı* seniyyelerinden Tolmabağçe iskelesi karibinde şehraha nâzır bağçe köşesindeki çeşme pâdişâh-ı müşârün-ileyhin şehzâde-i ekberi Sultan Mehmed hazretlerinin vâlide-i mâcideleri Hüma Şâh Kadın hazretlerinin binâ-kerdesidir”, *Hadikatü’l-cevâmi’*, II, 89.

18 “İstanbul’da vâki, meşhur Çinli *hamam*” Cezâyir ve Tunus fâtihi Gazi Hayreddin Paşa’nın “âsar-ı hayriye”sindendir”, *Hadikatü’l-cevâmi’*, II, 93. “... Pederi *hayrâtına* munzam olmak üzere ittisâlinde bir *mektep* ve bir tek *hamam* ve *sebil-i mezbûrda* yek-pâre bir mermerden *şadırvan* binâ etmiştir”, *Hadikatü’l-cevâmi’*, II, 89.

19 II. Bâyezid, “...mevârid-i *hayrât*’dan her mevride vârid ve menâzil-i meberrâtdan her mevâfda vâkıf oldu. Pes ânun *hayrât-ı* cemîlesinden ve meberrât-ı celîlesindendir şol nesne kim ânı medinetü’l-muvahhidin Edirne’de ... binâ idüb ta’mir eyledi. Ol binâ olunan mescid-i

ve sözkonusu binâların kitabelerinde²⁰ de, bu durum, açık ifâdelerle belirtilmiş bulunmaktadır.

Zamanında Osmanlı Devleti dâhilinde bulunan bölgelerin her birinde bugün bile birçok örneğine rastlandığımız bu hayrâta, yine Osmanlı literatüründe *müessesât-ı hayriye* yani iyilik kuruluşları adı da verilmektedir. Ö.H. Efendi, vakıfla ilgili eserinde, *müessesât-ı hayriye*yi şöyle tanımlamaktadır: “me’âbid ve medâris ve mekâtib ve imâret ve dârü’l-kurrâ ve zevâyâ ve kütübhâne ve fukarâhâne ve misâfirhâne ve köprü ve hastahâne ve dârü’s-şifâ ve çeşme ve sebilhâne ve havuz ve kabristan gibi *ashâb-ı hayr* tarafından inşa ve vakf edilen *âsâr-ı hayriyedir*”.²¹

Buradâ karşımıza bir de *ashâb-ı hayr* kavramı çıkıyor ki, hayır sahipleri mânâsına gelen bu tâbirle, yukarıda bahsettiğimiz hayır eserlerini, yâni bugün modern devletlerin topluma götürmek zorunda olduğu hizmetlerin hemen hemen hepsini kendi şahsî malvarlıklarıyla ve vakıf yoluyla, muhtelif fonksiyonlu müesseseler kurarak gerçekleştirmeye çalışan kimseler kastediliyordu. Bu kişilerden herbirine, *sâhibü’l-hayrât*, *sâhibü’l-hayrât ve’l-hasenât*, *sâhibü’l-hayrât ve’l-meberrât* da deniliyordu ki, burada *hasenât* ve *meberrât* tâbirleri hayrâtla aynı şeyi ifâde etmektedirler. Eserleriyle sosyal ihtiyaçlara çözüm

câmi’dir ve imâretdir ve medresedir ve dârü’s-şifâdır ve köprüdür”, bkz. M.T. Gökbilgin, XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı vakıflar, mülkler-mukataalar, İstanbul 1952, Ek: Vakfiyeler, s. 10. Sokullu Mehmed Paşa’nın vakıf kayıtlarında şu ibâreler vardır: “Vezîr-i azam iken divamında şehid olan Mehmed Paşa merhûmun *ebniye-i hayrât ve hasenâtını* beyân ider. ... Dünyada ikmâl-i ni’met ve itmâm-ı râhat ve ukbâda vesîle-i rahmet ve fevz-i kurb-i hazret için niçe ... *hayrât* ... ve *hasenât* müyesser eyledi. ... Latif mescidler, âli câmi’ler, bî-bedel imâreter, hanlar, medreseler, dâr-ı kurrâ ve bostanlar, çeşmeler, kaldırımlar, köprüliier ve bunlara benzer *ebniye-i hayrdan* nice binâlar ibdâetmişlerdir. Tafsili budur ki zikr olunur. ...”, M.T. Gökbilgin, Aynı eser, s. 509.

20 Meselâ, Bursa Keles ilçesi Kıranışıklar köyünde 1131/1719 tarihli çeşmenin kitâbesi şöyledir: “Seyyid oğlu el-Hâc Mustafa’nın *hayrâtıdır*”, Türkiye’de vakıf âbideler ve eski eserler (Haz. Y. Ötügen, A. Durukan, H. Acun, S. Pekak), Ankara 1986, c. IV, s. 439. Bursa’nın Mudanya ilçesinde Tekke-i Atik camii’nin iki kitâbesinden birisi şöyledir: “Mudanya kâimmakamı Hasan Fehmi Bey’in *hayrâtıdır*, sene 1311”, Türkiye’de vakıf âbideler ve eski eserler, c. IV, s. 467. Bursa’nın Mudanya ilçesi Zeytinbağı bucağı Fâtih camii kitâbesi de şöyledir:

Sâbikâ câmi-i Fâtih bizzât / Vire Mevlâsı cennetde derecât / Nâm-ı pâkidir Hâcî Hasan / Âdet olmuş idi ana hem *hayrât*”,

Türkiye’de vakıf âbideler ve eski eserler, IV, s. 479.

21 Ömer Hilmi Efendi, *İthâfü’l-ahlâf fi ahkâmî’l-evkâf*, İstanbul, 1307, s. 6; kr. Ebû’l-Ulâ Mardin, *Toprak hukuku dersleri*, İstanbul 1947, s. 56; A.H. Berki, *Vakıflar*, 2. bs., Ankara, 1946, c. I, s. 116.

getiren bu insanlardan bazılarına da *Ebü'l-hayrât* yani hayrât babası lâkâbı verilmiştir. Meselâ II. Murad bunlardan biridir.²²

Bir çok eserin kurucusu olan II. Murad'ın Ebü'l-Hayrât diye anılmasının sebebini anlamak ve hayrâtın nasıl bir bütünlük teşkil ettiğini daha iyi kavramak için, II. Murad'ın sadece Ergene'yi nasıl imar ettiğini görmek yeterlidir. Bu olay, *Tâcü't-Tevârih*'te, sadeleştirilmiş şekliyle şöyle anlatılmaktadır:²³

"Söylendiğine göre Ergene köprüsünün bulunduğu yer vaktiyle çengelistan (sık orman) imiş ve çoğu bucağı bataklık, ormanlık yöreleri ise haramilere sığınak olurmuş. Bu ormanlıkta gizlenen yol kesiciler, her an, gelen giden yolcuların yollarını keser, nice günabsızları öldürerek, yok yere tepelerlermiş. Hiç bir gün geçmezmiş ki bu korkulu ve tehlikeli yerde bir nice bıçare zulüm kılıcıyla doğranmamış ve varlıkları parçalanmamış olsun. İşte bu sebeple aydın yolları tutan padişah, zulüm yollarından keder dikenlerini kaldırmak üzere ve pek çok para sarfetmek suretiyle önce bölgeyi temizledi. Orasını konaklanacak düzenli bir yer hâline getirdi. Yüz yetmiş dört yüksek kemer üzerine uzatılmış eşsiz bir köprü yaptırdı ki, cihana örnek oldu. Köprü'nün bir başında Ergene adıyla anılan güzel bir kasaba kurdurup, cami, imaret, vb. yapılarla süsledi. Böylece gelen ve gidenlerin, bolluk içinde olan bu kasabadan faydalanmalarını sağladı. Sözü edilen imâret tamamlanınca, Edirne'den bilgileri, fakirleri bu kasabaya çağırıp şölen eyledi. İlk yemeği kerem dağıtmaya alışkın eliyle üleştirdi. Bilginlere, olgun kişilere pek çok lütuflarda, ikramlarda bulundu. Câmîün mumlarını bile kendi eliyle yakıp kerem, cömertlik ve adalet چراغıyla orada olanların, törene katılanların gönüllerini aydınlattı. Bunları yapan mimara, değerli bir hil'at ile birlikte pek çok armağanlar verdi. Köprü'nün öte başında da bir ulu kubbe inşa ettirerek, burasını köy

22 "Merhûm *Ebü'l-hayrât* Murad Hân-ı Sâni hazretlerinin vasat-ı şehirde (Edirne) binâ ettiği üç-şerefeli nâmiyle marûf olan camiidir...", M.T. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 214. Dâmâd İbrâhîm Paşa da Ebü'l-hayr diye tanıtılmaktadır. Orta-köy câmîünün tâk-ı dergâhındaki şirde şu beyitler geçmektedir:

"O sultan-ı cihânın sıhr-ı hâssı sadr-ı mümtâzı

Ebü'l-hayr âsâf İbrâhîm Paşa-yı kerem-pîrâ

Zamân-ı şevketinde eyleyüb dünyâyı hayr-âbâd

Cihân-ı köhnede kalmadı ma'mûr olmadık bir câ", *Hadikatü'l-cevâmi'*, c. II, s.

119-120.

23 Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih* (Yahınlaştıran: İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1974, c. II, s. 165-166.

hâline getirdi ve gerek kasabada, gerek bu köyde oturan halkı her türlü avâz-ı divâniyeden beri ve müsellemler eyledi”.

Bu açıklamalardan sonra, Osmanlılar döneminde Türk insanını bu hayrâtı diğer bir ifâdeyle vakıf eserleri yapmaya iten kıymet hükümlerinin neler olduğu sorusunu ele almak ve bunun cevabını aramak yerinde olacaktır. Söz konusu hayır eserlerinin kuruluş belgesi vasfını taşıyan vakfiyelerde sık sık karşılaştığımız bazı Kur'an âyetleri, bu meselenin çözümünde bize yardımcı olmaktadır. Gerçekten Türk kültür sisteminin dinî boyutunun temelini teşkil eden Kur'an âyetlerinden iki tanesi bu konuda son derece dikkat çekicidir. Bunlardan birisi şudur:

“Allah’a ve âhiret gününe inanırlar,

İyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar,

Hayrât’ta, yani hayrî ve sosyal işlerde birbirleriyle yarış yaparlar,

İşte onlar kurtuluşa erenlerdir” (Kur'an, III / 114).

Diğer âyet de şöyle:

“Herkesin (ve her milletin) yöneldiği bir yönü ve yöntemi vardır. Siz hayrât yapmaya koşun, bu hususta birbirinizle yarış edin...” (Kur'an, II / 148).

Şeyhülislâm Ebussuud, Kur'an'daki hayrât kavramını yorumlarken, hayrâtın, insanı iki dünya saadetine ulaştıran her türlü faaliyet ve eser olduğunu söylemektedir.²⁴ Yukarıda hayrâtın eş anlamlarını ifâde ettiğini söylediğimiz meberrât ve hasenât kavramlarının da Kur'an'dan alınarak vakfiyelerde sık sık kullanıldığı²⁵ düşünülecek olursa, Osmanlı dönemi Türk toplumunda, insanların maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamak üzere tesis edilen vakıf kuruluşlarının neden son derece yaygın olduğunu anlamak kolaylaşacaktır. Gerçi, vakfın bu yaygınlığının sebepleri arasında, bizim de başka bir araştırmada gösterdiğimiz gibi, İslâm toplumlarında meydana gelen siyasi-içtimai değişimleri, psikolojik arzuları, sosyo-ekonomik ihtiyaçları, toplumun ahlâkî-zihnî yapısını ve daha birçok başka faktörü saymamız mümkündür.²⁶ Ancak, yukarıda zikrettiğimiz âyetleri, hayrât kavramı çerçe-

24 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*, tarihsiz, c. I, s. 119.

25 Meberrâtın kökü olan *birr* kelimesi için bkz. Kur'an, II / 177; Hasenât için, Kur'an, II / 114, VII / 168.

26 B. Yediyıldız, *Institution du vakf au XVIIIe siècle en Turquie étude socio-historique* (Publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique et de la Société d'Histoire Turque), Ankara 1985, s. 20-90.

vesinde yapmaya çalıştığımız tahliller bütünlüğü içinde değerlendirdiğimiz zaman, burada söz konusu olan ve benzeri prensiplerin, Türk kültür hareketine, Türk hümanizmasına yön veren düsturları oluşturduğunu; hayrât yapmakta yani insanlığa hizmet sunmakta yarışmanın, Türk kültür sisteminde bir kıymet hükmü, bir kültürel değer olarak benimsenmiş ve Türk insanının ortaklaşa kabul ettikleri ve uydukları bir davranış modeli hâline gelmiş olduklarını söyleyebiliriz. Vakıflarla ilgili arşiv malzemeleri üzerinde gerçekleştirilecek sistemli tahliller, bu kıymet hükmü ve davranış modelinin teoride kalmadığını, vakıf yoluyla müşahhas müesseselere dönüşerek, özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, Türk dünyasının bir baştan öbür başa hayrâtla donatıldığını ortaya koyacaktır. Elbette bu müessesenin iç dinamizmini asırlar boyu aynı şekilde muhafaza ettiğini söylememiz de mümkün değildir. Meselenin bu yönü de, peşin hükümlerle yapılan genellemelerle değil, ancak yukarıda da söz konusu edilen tahliller sayesinde açıklığa kavuşacaktır.